

עבודה סוציאלית מודעת-עוני: פרדיגמה חדשה לפרקטיקה עם משפחות בעוני

מיכל קרומר-נבו

אף על פי שמקצוע העבודה הסוציאלית מונה בין מחויבויותיו עבודה עם אנשים החיים בעוני וכן מאבק לשינוי חברתי, טוענים חוקרים כי חסרה למקצוע "מודעות-עוני". עם זאת, לא ברור מה כוללת מודעות כזו ומהן השלכותיה לפרקטיקה. מאמר זה מציע לראות בעבודה סוציאלית מודעת-עוני פרדיגמה חדשה, כלומר, מערך סדור של הנחות יסוד תיאורטיות ועמדות ערכיות אשר מעצבות את הפרקטיקה. פרדיגמה זו מקשרת בין תיאוריות עוני חדשות לידע המתפתח בתחום של עבודה סוציאלית ביקורתית. הפרדיגמה כוללת ארבעה בסיסים: הבסיס האונטולוגי עוסק בשאלות – מהו עוני? ומי הם האנשים החיים בעוני? הבסיס האפיסטמולוגי עוסק בשאלות – איך אנו יודעים? ומהו הידע העומד לרשותנו בבואנו להעריך את מצבם של משתמשי שירותים או לתכנן תוכנית טיפולית? הבסיס האקסילוגי עוסק בשאלה – מהי העמדה הערכית והמוסרית שיש לנקוט בעבודה עם אנשים בעוני? והבסיס המתודולוגי עוסק בשאלה – כיצד תיראה פרקטיקה מודעת-עוני? לסיכום המאמר נדונים יתרונותיה של הפרדיגמה והאתגרים שהיא מציבה.

מילות מפתח: עוני, אנשים החיים בעוני, פרדיגמה, פרקטיקה בעבודה סוציאלית, ערכים

מאמר זה מבקש לשרטט את הנחות היסוד התיאורטיות לפרדיגמה חדשה בעבודה סוציאלית המכונה עבודה סוציאלית מודעת-עוני. הפרדיגמה כוללת תשובות לסוגיות מפתח המשפיעות על הפרקטיקה ומנסחת קווי יסוד לפרקטיקה מקצועית חדשה – פרקטיקה מודעת-עוני. פיתוח הפרדיגמה מבוסס על למידה ומחקר עיוניים ואמפיריים וגם על ניסיון בן ארבע שנים בהקמה ובהובלה של תוכנית הכשרה לסטודנטים לעבודה סוציאלית עם משפחות בעוני, שנקראת "עבודה פרטנית לשינוי חברתי", ומתקיימת באוניברסיטת בן-גוריון בנגב בשותפות עם אגף הרווחה של עיריית באר-שבע. התוכנית לא תתואר במאמר זה בהרחבה, אך היא נמצאת ברקע של ההמשגות

תודה למדריכים ולסטודנטים שהשתתפו לאורך השנים בתכנית "עבודה פרטנית לשינוי חברתי", שמפאת קוצר מקום אי אפשר לפרט כאן את שמותיהם במלואם. תודה מיוחדת לנור שמעי, מירית סידי, מני מלכה, עינת וגר-אטיאס, שחר תימור-שלוין ויובל סער-הימן, שעשייתם והשיחות עימם תרמו לגיבוש ולמימוש הרעיונות המופיעים במאמר.

המוצעות בו, שכן בהיותה מעבדה חיה של מפגש בין תיאוריה ופרקטיקה, מתקיים בה תהליך מעגלי מתמיד של המשגת הפרקטיקה מחד גיסא, ושל יישום ובחינה מחדש של המושגים שנוצרו מאידך גיסא. כפי שאפשר לראות בהמשך, הפרדיגמה המוצעת ניזונה מרעיונות של עבודה סוציאלית ביקורתית, המתמקדת בניתוח של יחסי כוח חברתיים, ביטוייהם והשפעותיהם (להרחבה ראו: וייס-גל, לוין וקרומר-נבו, 2012).

עבודה סוציאלית מודעת-עוני היא תרגום ופיתוח של המושג *poverty aware approach*, שהציעו לראשונה החוקרות הבריטיות דייויס ווינרייט (Davis & Wainwright, 2005) ופותח בהמשך בישראל (קרומר-נבו, וייס-גל ומוניקנדס, 2008; קרומר-נבו, וייס-גל ולוין, 2010). לאחרונה הפך המושג שגור בפיהם של רבים, ביניהם קובעי מדיניות. לדוגמה, ועדת אלאוף, שהקים שר הרווחה בנובמבר 2013 כדי להמליץ על מדיניות למאבק בעוני, השתמשה במושג זה בדיוניה ובדוח המסכם שלה (דוח הוועדה למלחמה בעוני בישראל, 2014). עם זאת, חסרה בספרות הגדרה מפורטת של המושג, שתהווה עוגן לשימושים השונים בו ותגן עליו מפני שימושים ריקים. מאמר זה מבקש למלא את החסר בהקשר זה. למאמר זה שתי תרומות מרכזיות. האחת, הוא מספק הגדרה מפורטת לשאלה מהי עבודה סוציאלית מודעת-עוני, הן כמושג תיאורטי והן כמסגרת לפרקטיקה. השנייה, הוא מציע לראות בעבודה סוציאלית מודעת-עוני פרדיגמה, כלומר לא רק מושג שיש ביכולתו להפרות את המחשבה, או כלי נוסף בארגון הכלים המקצועי, אלא מערך סדור של הנחות יסוד המזינן עקרונות פעולה. המאמר נפתח בהסבר קצר על הצורך בפרדיגמה החדשה ועל תרומתה הפוטנציאלית, וממשיך בתיאור מפורט שלה. לבסוף נדונה התרומה המעשית של הפרדיגמה המוצעת לעובדים סוציאליים, והאתגרים שהיא מציבה.

למה פרדיגמה?

תומס קון, היסטוריון של המדע, מגדיר פרדיגמה כ"הישגים מדעיים אשר זוכים להכרה כללית, ומספקים לתקופה מסוימת דגם של בעיות ופתרונן לקהילת אנשי מקצוע" (Khun, 1970, viii), תרגום שלי). בהיותה "מערכת של אמונות בסיסיות ... אשר עוסקות בעקרונות ראשוניים" (Guba & Lincoln, 1994:108), פרדיגמה מקשרת בין תפיסות לגבי טבע העולם (אונטולוגיה), תפיסות לגבי הדרכים שבהן אפשר לרכוש ידע (אפיסטמולוגיה) ותפיסות לגבי מהו נכון או מוסרי (אקסילוגיה) (Heron & Reason, 1997) ותפיסות לגבי דרכי פעולה (מתודולוגיה) (Guba & Lincoln, 1994). יש להבין פרדיגמה כשיווי משקל דינמי: שלושת הרכיבים הראשוניים משפיעים זה על זה ומושפעים זה מזה, ושלושתם יחד נמצאים באופן מתמיד ביחס של השפעה הדדית על הפרקטיקה (הרכיב המתודולוגי של הפרדיגמה).

אף על פי שלעבודה סוציאלית בכלל, ולפרקטיקה עם אנשים בעוני בפרט, יש יסודות אונטולוגיים, אפיסטמולוגיים ואתיים ברורים, הרי שלרוב הקשרים והיחסים בין הארבעה – אונטולוגיה, אפיסטמולוגיה, אתיקה ומתודולוגיה (פרקטיקה) – אינם נדונים באופן גלוי. כתחום דעת אקדמי לא השכילה העבודה הסוציאלית לפתח מסורת של לימוד הקשרים והיחסים הללו כבסיס לכל דיון על פרקטיקה, עד כדי כך שיש הטוענים לפיצול בין הנחות היסוד לבין הפרקטיקה בפועל (Sheppard, Newstead, Di Caccavo & Ryan, 2000). הכיוון העכשווי באקדמיה ובעולם המעשה של הניהול הציבורי החדש (new public management), המצדד בהתערבות מבוססת ראיות, תורם לפיצול זה, שכן הוא ממקד את הערכת הפרקטיקה על תוצאותיה ונוטה להתעלם מהשאלות הפוליטיות והמוסריות העומדות בבסיסה (Petersén & Olsson, 2014; Trevithic, 2008). כך קורה שהסוגיות אשר מעצבות את התפיסות השונות לגבי היחסים הרצויים בין עובדים סוציאליים לבין משתמשי השירותים, אינן נדונות כדבר שבשגרה, ובמקום זה מתקיימת תפיסה המתייחסת לפרקטיקה כאל תופעה התנהגותית אוטונומית.

למסגרת המושגית של פרדיגמה חמש תרומות מרכזיות: האחת, היא מגשרת על פערים בין הנחות היסוד לבין הפרקטיקה ובכך מגשרת על הפער בין תיאוריה ל"שדה", אשר נדון לעיתים קרובות בספרות המקצועית (Gray & Schubert, 2013; Parton, 1998, 1995, 2000; Sheppard, 2000); השנייה, המסגרת הפרדיגמטית משיבה על שאלות בנוגע ל"למה" ו"איך" של הפרקטיקה, ובכך מאפשרת לראות את הפרקטיקה בצורה שאינה מנותקת מעמדות תיאורטיות וממערך מורכב של יחסי כוח; תרומתה השלישית של הפרדיגמה נעוצה בכך שהיא מספקת לעובדים סוציאליים עקרונות פעולה שימושיים לעבודה עם אנשים בעוני, המבוססים על בסיס תיאורטי מוצק ומחדדת את יכולתם של אנשי מקצוע לנוע הלוך ושוב בין תיאור של פרקטיקה לבין ניתוח של הנחות היסוד שניצבות בבסיסה, יכולת חשובה התורמת למקצועיות (Sheppard et al., 2000); תרומתה הרביעית של הפרדיגמה נעוצה בפוטנציאל של הדיון בתיאוריה ובאתיקה של הפרקטיקה להפרות את המחשבה ולשחרר את הדמיון ליצור דרכים חדשניות לפעולה מקצועית. התרומה החמישית והאחרונה טמונה בכך שהמסגרת הפרדיגמטית מקדמת שימוש מושכל ובחירה בין דרכי פעולה פרקטיות שונות, שכן הדיון בהנחות היסוד של הפרקטיקה מאפשר הבחנה ברורה בין סוגים שונים של דרכי פעולה.

להלן יוצגו הבסיס האונטולוגי, האפיסטמולוגי והאקסיוולוגי של עבודה סוציאלית מודעת-עונוי והשלכותיהן על הפרקטיקה (מתודולוגיה) תוך כדי הצגת ההבדלים בין הפרדיגמה המוצעת לבין שתי הפרדיגמות הרווחות בתחום העונוי – הפרדיגמה השמרנית והפרדיגמה המבנית-מערכתית. סיכום קצר של שלוש הפרדיגמות מוצג בלוח 1.

לוח 1 : שלוש הפרדיגמות

עבודה סוציאלית מודעת-עוני	הפרדיגמה המערכתית-מבנית	הפרדיגמה השמרנית	
עוני הוא הפרה של זכויות אדם, והוא כולל רכיבים של מחסור חומרי, מחסור בהזדמנויות חברתיות ומחסור בהון סימבולי (כבוד, נראות). אנשים החיים בעוני הם אקטיביים במאבקם בעוני.	עוני הוא מצב של אי-שוויון המתקיים ברמת המבנים והמערכות החברתיות (בתעסוקה, בדיוור, בבריאות, בחינוך וברווחה). אנשים החיים בעוני מגיבים למצבי אי-השוויון.	עוני הוא בראש ובראשונה תרבות "נמוכה". אנשים בעוני כבעלי פתולוגיות ופגומים.	אונטולוגיה
הבניית-ביקורתית, האמת המקצועית היא חלקית ויחסית, לכן יש צורך לבסס את הידע על קרבה בין אנשי מקצוע לבין משתמשי השירותים.	פוזיטיביסטית.	פוזיטיביסטית. הטענות המקצועיות נתפסות כאמת.	אפיסטמולוגיה
עמדה של התייצבות לצד משתמשי השירותים, המבוססת על סולידריות והצטרפות של עובדים סוציאליים לאנשים בעוני במאבקם בעוני. תפקידם של העובדים הסוציאליים הוא לייצג את האנשים החיים בעוני לפני החברה.	אקטיביזם במאבק לשינוי חברתי בשיתוף אנשים החיים בעוני או בלעדיהם.	שמירה על מרחק מקצועי היא הכרחית. על העובדים הסוציאליים לייצג את החברה וערכיה כלפי משתמשי השירותים.	אקסילוגיה
גישה כוללת לפרקטיקה, אינטגרציה בין עבודה קהילתית, פרקטיקת מדיניות, ועבודה פרטנית ככלים לאקטיביזם חברתי.	העצמה קהילתית, מחאה חברתית, שינוי מדיניות.	פיקוח, חינוך מחדש.	מתודולוגיה (פרקטיקה)

הבסיס האונטולוגי של עבודה סוציאלית מודעת-עוני

השאלה האונטולוגית "מהו העולם" מיתרגמת בהקשר של עבודה סוציאלית מודעת-עוני לשאלות: מהו עוני? ומיהם הם האנשים בחיים בעוני? גוף הידע התיאורטי העשיר על אודות עוני מאפשר לענות על שאלות אלו בהרחבה. אפשר להבחין בגוף ידע זה בשתי גישות מרכזיות: הראשונה היא הגישה השמרנית, הרואה בעוני סוג של תרבות פגומה וחסרה (Lewis, 1966), "תרבות ללא

תרבות". על פי לואיס (Lewis, 1966), בקרב אנשים החיים בעוני מתפתחת תרבות ייחודית, המאופיינת בבעיות, בחסרונים ובליקויים בכל הרמות של הקיום האנושי, הפסיכולוגית, המוסרית, ההתנהגותית והתרבותית. ליקויים אלו באים לידי ביטוי באופן שבו אנשים בעוני תופסים את עצמם (לדוגמה, דימוי עצמי נמוך, שאיפות נמוכות ועוד), ביחסיהם המשפחתיים (לדוגמה: דפוסים משפחתיים פתולוגיים), בארגון הקהילתי שלהם (דיס-אורגניזציה קהילתית, מחסור במוסדות קהילתיים) וכן ביחסיהם עם החברה הרחבה (המאופיינים בניכור ובתחושת חוסר שייכות). אף על פי שמחקריו של לואיס זכו לביקורת קשה בשל בעיות מתודולוגיות ואתיות (Gans, 1995; O'Connor, 2009), הרי המושג על גלגוליו השונים (לדוגמה, [Auletta,] underclass (1982) ממשיך להיות בשימוש בשיח המקצועי.

השימוש הנפוץ בתובנות של תזת תרבות העוני ניוון גם מהנטייה להבנה אינדיווידואלית ופסיכולוגית של מצבי החיים של האנשים החיים בעוני (Herrnstein & Murray, 1994). אף על פי שהבנה אינדיווידואלית של מצבים חברתיים יכולה להתפס כמתחרה עם טענת התרבות, הרי בהקשר של אנשים בעוני, שתי הפרשנויות – האינדיווידואלית והתרבותית – עולות בקנה אחד ומחזקות זו את זו. התנהגותם של משתמשי שירותים מקבלת פרשנות כאילו היא תוצר של עמדות לא מוסריות ("הם לא רוצים לעבוד", "הם חושבים שאלימות היא דרך לגיטימית לפתור בעיות", "סדר העדיפויות הכלכלי שלהם הוא לא תקין, כי הם מבקשים סיוע ברכישת מזון בשעה שיש להם בבית מסך פלזמה", "הם מתחננים ויולדים ילדים מבלי שיש להם בסיס כלכלי עצמאי"); או של פסיכו-פתולוגיה של הפרט או המשפחה ("דפוסים רב-דוריים של הזנחת ילדים, תלות ופתולוגיה"); או של חינוך לקוי ("הם פועלים כפי שראו במשפחת המוצא שלהם, אינם מכירים דרך אחרת"). כך או כך, העמדה האונטולוגית השמרנית מסמנת את האנשים החיים בעוני כאשמים בעוניהם, מצביעה על תכונותיהם כתכונות מהותיות נחותות שכמעט אי אפשר לשנות אותן ובכך מבנה אותם כ"אחרים" (דורון, 2008; Bullock, 2004). עמדה זו גם יוצרת מרחק אינהרנטי בין העובדים הסוציאליים לבין משתמשי השירותים, שכן הם נתפסים כשונים מהם מהותית כתכונותיהם, בהעדפותיהם ובדרכי הפעולה שלהם.

את התשובה השנייה לשאלות האונטולוגיות – מהו עוני ומיהם האנשים החיים בעוני – אפשר למצוא בגישה מבנית-מערכתית, הרואה בעוני ביטוי של אי-שוויון שמתקיים ברמת המבנים והמוסדות החברתיים (Rank, 2005; Wilson, 1987, 1996). על פי גישה זו, עוני הוא תוצר של מבנה הזדמנויות מצומצם, שהוא מוגבל ופוגעני במיוחד עבור בני קבוצות חברתיות שונות, לדוגמה, בני קבוצות אתניות שוליות או נשים. אי השוויון של המבנה החברתי בא לידי ביטוי בשוק עבודה שאינו מספק ביטחון תעסוקתי (Blank, 1997; Kalleberg, Reskin, & Hudson, 2000; Quigley, 2003; Tobin, 1994; Zeytinoglu & Muteshi, 2000), שכונות שיש בהן שיעור גבוה של

Darling & Steinberg, 1997; Wilson, 1987,) ותנאי דיור מסכנים ולא הולמים (Brooks-) (1996), בתי ספר ומערכת חינוך פורמלית ובלתי פורמלית באיכות נמוכה (Gunn, Duncan, & Maritato, 1997; Chubb & Moe, 1996; Peters & Mullis, 1997), שירותי בריאות שאינם מספקים (Bond, 1999) ומערכת שירותי רווחה חלשה, מופרטת ומתייגת (Strier & Binyamin, 2010). כל אלו יוצרים עבור אנשים החיים בעוני מסלולי חיים מצומצמים ומוגבלים, ואלו מעצבים את התנהגותם. כך לדוגמה, על פי גישה זו תובן בחירתן של נשים שגדלו בעוני להינשא או להפוך לאימהות בגיל צעיר, לא כפונקציה של הפנמה עיוורת של נורמות שראו במשפחתן, אלא כתגובה להעדף פתרונות דיור לנשים רווקות שאינן אימהות (קרומר-נבו, 2006). בהקשר אחר, אפשר להבין את הנטייה של אנשים בעוני להעדיף עבודה על פני לימודים כפונקציה של מחסור במשאבים ההכרחיים לצורך לימודים וההכרח הקיומי לדאוג לפרנסה, ולא כביטוי של עמדות שליליות כלפי לימודים או אי יכולת לדחות סיפוקים.

בשעה שבגישה הראשונה אנשים החיים בעוני נושאים במרבית האחריות למצוקתם, והם אלו שאמורים להשתנות באמצעות עזרה מקצועית, הרי שעל פי הגישה השנייה המוסדות החברתיים הם הנושאים בעיקר האחריות להיווצרותו של עוני, והם אלו שאמורים להשתנות כדי להביא לשיפור במצבם של פרטים, משפחות וקהילות. העמדה האונטולוגית של עבודה סוציאלית מודעת-עוני היא עמדה שלישית. מדובר בעמדה חדשנית הרואה בעוני הפרה של זכויות אדם בסיסיות. עמדה זו מקבלת חיזוק בהצהרת האומות המאוחדות משנת 2012, הקוראת למדינות לאמץ מדיניות להפחתת עוני בדרך המבוססת על מימוש זכויות אדם (United Nations, 2012). על פי עמדה זו עוני הוא "לא רק סוגיה כלכלית, אלא תופעה רב-ממדית הכוללת בנוסף למחסור בהכנסה גם מחסור ביכולת הבסיסית לחיות בכבוד" (United Nations, 2012, paragraph 17). הדגש שיש בתפיסה זו על עוני כמחסור בכבוד מסבה את תשומת הלב לרמת המיקרו של חוויות היוס-יום, שבהן האפקט של כוח וחוסר כוח נחוה ביתר שאת (Foucault, 1986). הכוונה לחוויות של הפחתת ערך מצד בני החברה הרחבה, ביניהם אנשי מקצוע, שמתרחשות לפעמים באופן לא מודע, אך הן יוצרות כאב רגשי מצטבר שפגיעתו רעה, ואשר פירס מכנה בשם "מיקרו-אגרסיות" (Pierce, 1970; Tsalach, 2013). האנקדוטה הבאה יכולה להדגים כיצד עוני מיתרגם לחוויות של כאב הנובע ממיקרו-אגרסיות. טל גל-עד, סטודנטית בתוכנית ההכשרה המעשית, ליוותה את גילה לחברת חשמל כדי להסדיר חוב. היא תיארה כי הפקידה שטיפלה בהן, כמו שאר הפקידים, יושבת בחלל משרדי פתוח, אולם גדול עם הרבה פקידים וצרכנים, ורק מחיצות מפרידות ביניהם, ואין שם פרטיות. הפקידה הייתה מאוד נחמדה ואוהדת, אך כשרצתה להתייעץ עם המפקחת שלה, שישבה בקצה השני של האולם, התרוממה וקראה לה בקול: "סוולנה, בואי בבקשה, אני רוצה להתייעץ איתך, יש לי פה מקרה סוציאלי". טל תיארה כי באותו רגע הסתכלה על

גילה ו"ליבי ממש נחמץ כשראייתי כיצד היא התכווצה מתוך בושה." (מתוך התכתבות בדוא"ל).

העמדה הרואה בעוני הפרה של זכויות מתבססת על העמדה המערכתית-מבנית, הרואה בעוני מצב של אי צדק ואי שוויון, אך יש ביניהן הבדלים משמעותיים בארבעה ממדים. ראשית, העמדה הראשונה מצביעה על תעסוקה, דיור או בריאות, כעל זכויות. כלומר, היא רואה ברבדים השונים של ההתנהגות החברתית (התנהגות תעסוקתית, התנהגות דיור או בריאות) זכויות חברתיות, שעל המדינה להבטיח את קיומן (Deka, 2012). יתרה מזו, עמדה זו יוצאת מתוך הנחה שלא מדובר בליקויים הכרחיים, או במצבי אי שוויון המתקיימים תמיד בכל מצב חברתי, אלא על התנהגות אקטיבית של הפרה, כלומר, של מניעת זכויות שהיו יכולות להתקיים. הרכיב השלישי הייחודי לעמדה זו בהשוואה לעמדה המערכתית-מבנית הוא ההתייחסות לממד של הפחתת הון סימבולי (Bourdieu, 1989; Lister, 2004) הכרוכה בעוני, כלומר ההתייחסות-עונוי כאל הפרה של הזכות לנראות ולכבוד. בהקשר זה אפשר להצביע על הבדל מהותי בין שתי העמדות בתפיסתן את העוני. בשעה שבעמדה מבנית-מערכתית עוני הינו תוצר של מחסור בהון מטריאלי (מחסור חומרי) או חברתי בלבד, הרי שבעמדה הרואה בעוני הפרה של זכויות אדם, עוני הוא בנוסף לכך גם תוצר של מחסור בהון סימבולי, הכולל פגיעה בכבוד, אחרות (othering), אי-נראות, יחס מתייג או אפליה (Lister, 2004). הרכיב הרביעי המבדיל בין שתי העמדות האונטולוגיות הוא באופן שבו הן ממקמות את פגיעתו של העוני. לפי העמדה המבנית-מערכתית עוני מתרחש בפעולתם של מוסדות חברתיים מרכזיים, ואילו העמדה האונטולוגית רואה בעוני הפרה של זכויות, וממקמת את העוני כמתרחש גם בפעולתם של מוסדות חברתיים אך גם במישור היחסים הקונקרטיים והסימבוליים בין בני אדם באופן יום-יומי.

ליסטר (Lister, 2004), חוקרת עוני בריטית, טוענת כי הרחבת הגדרת העוני כך שתכלול גם ממד סימבולי של יחסים מאפשרת התפתחותה של תיאוריה חדשה, שרואה באנשים החיים בעוני סוכנים חברתיים אקטיביים, הנאבקים בעוני ומתנגדים לו באופן יום-יומי בדרכים שונות (קרומר-נבו, 2006; Chamberlayne & Rustin, 1999 in; Lister, 2004). תפיסה כזו של אנשים החיים בעוני הופכת אותם לשותפים פעילים בכל מאבק בעוני. הם הופכים מ"מטופלים" בעלי ליקויים שצריכים להשתנות, לפעילים חברתיים, בעלי ביקורת חברתית. הם אינם פסיביים, יצירי העוני שעיצב את הפסיכולוגיה וההתנהגות שלהם, אלא אקטיביים במאבק בלתי פוסק בעוני, במוסדות ובמבנים החברתיים היוצרים עוני ובהבניות החברתיות המציירות אותם ככישלונות חברתיים, כ"מקרים אבודים", כבעלי נחיתות מהותית או כקורבנות חסרי אונים. על ההשתמעויות של שלוש העמדות האונטולוגיות לפרקטיקה נעמוד בהמשך, לאחר הדיון בעמדות האפיסטמולוגיות והאקסילוגיות של עבודה סוציאלית מודעת-עונוי.

הבסיס האפיסטמולוגי של עבודה סוציאלית מודעת-עונוי

את השאלה האפיסטמולוגית – מהו ידע וכיצד אפשר לרכוש אותו – נתרגם לצורך הדיון שלנו לשאלה: איך אנחנו יודעים או מכירים את חוויותיהם של משתמשי השירותים? מהם המשאבים שיש בידי עובדים סוציאליים שעליהם הם נשענים בתהליך יצירת הידע על אודות משתמשי השירותים?

הכרת הזולת היא מיומנות בסיסית בעבודה סוציאלית, ועובדים סוציאליים עושים בה שימוש שגרתי בתהליכי הערכה, אבחנה והתערבות. עם זאת, השאלה כיצד אפשר להכיר את הזולת היא מקור לוויכוחים ולמחלוקות מקצועיות (Chambon, 2013; Cowger, 1994; Rossiter, 2011). בהקשר זה דומות העמדה האונטולוגית השמרנית והעמדה האונטולוגית המבנית-מערכתית, שכן שתיהן עושות שימוש בתפיסה פוזיטיביסטית של ידע. על פי תפיסה זו מטרת כל תהליך של יצירת ידע, בין אם הוא נעשה למטרת מחקר או התערבות מקצועית, היא לדעת את המציאות כפי שהיא, תוך כדי שימוש בכלים מדעיים, אובייקטיביים וניטרליים ככל האפשר (Anastas, 2012; Imre, 1984; Trinder, 1996). השימוש בכלים אבחנתיים, המבוססים על מחקר מדעי, הוא דוגמה מובהקת לתפיסה פוזיטיביסטית של ידע (Bell, 2012), שכן הוא מניח את קיומן של הגדרות תקפות, האמורות לשקף מציאות, שבלעדי האבחנות היא נסתרת מן העין. כזה הוא המקרה בשימוש באבחנות פסיכיאטריות, שבהן נעזר איש המקצוע ברשימה של תסמינים ומסיק ממנה על קיומה של מחלה או של הפרעה. אבל גם במקרים שבהם נעשה שימוש בכלים אבחנתיים "רכים" יותר, המהווים חלק משגרת העבודה של עובדים סוציאליים, מתקיים אותו מהלך אפיסטמי. לדוגמה, כאשר עובדים סוציאליים מעריכים אם משפחה מתאימה לתהליך טיפולי, אם היא בעלת הנעה (מוטיבציה) לשינוי, או אם היא ראויה לקבלת סיוע חומרי – בכל המקרים הללו מעריכים עובדים סוציאליים את משתמשי השירותים באופן שאמור לשקף את מערך היכולות הפוטנציאליות או את מערך ההנעות ה"אמתי" של המשפחה. בניגוד לאפיסטמולוגיה הפוזיטיביסטית, הבסיס האפיסטמי של עבודה סוציאלית מודעת-עונוי הוא הבנייתי וביקורתי (Kincheloe, 2005). על פי עמדה זו כל תהליך של יצירת ידע הוא תמיד מהלך פוליטי, כלומר מהלך שלעולם אינו יכול להיות ניטרלי, שכן הוא מבוסס על יחסי כוח לא שוויוניים.

ההנחה שמדובר בפעולה של הבניה חברתית קוראת תיגר על היומרה של הידע הפוזיטיביסטי לשקף אמת אובייקטיבית. העיקרון ההבנייתי גורס כי כל הבחנה או הערכה אינה שיקוף של אמת או של מציאות אוטונומית, אלא היא יצירה של מציאות (Anastas, 2012; Parton & O'Byrne, 2000). לדוגמה, השאלה אם למשפחה יש הנעה לשינוי אינה ניתנת להכרעה אובייקטיבית, שכן הנעה איננה בעלת קיום עצמאי ואי אפשר לזהותה כפי שמזהים איברים פנימיים בצילום רנטגן. העיקרון הביקורתי הגורס

כי ידע מקצועי הוא תוצר של יחסי כוח לא שוויוניים נשען על רעיונותיו של פוקן על אודות הקשר בין ידע לכוח חברתי (מילס, 2005). הידע של עובד סוציאלי המעריך את המשפחה כלא משתפת פעולה נתפס כאמת מקצועית, בשעה שהידע של המשפחה העלולה לחשוב שהעובד הסוציאלי אינו משתף איתה פעולה אינה זוכה ללגיטימציה, לא מכיוון שהידע של העובד הסוציאלי "אמתי" או תקף יותר מזה של המשפחה, אלא מכיוון שלעובד הסוציאלי יש כוח חברתי רב יותר (Ife, 2005; Rossiter, 1996). יצירת ידע מקצועי על אודות האחר למטרות מחקר, הערכה, אבחנה או התערבות, היא תמיד פעולה אקטיבית במערך של יחסי כוח לא-שוויוניים. לכן היא כוללת תמיד נקיטת עמדה ביחס לסטטוס קוו: הידע יכול לתמוך בסטטוס קוו של יחסי הכוח הלא-שוויוניים או לאתגר את הסטטוס קוו. תפיסה זו מדגישה את פעולתם של העובדים הסוציאליים כמתרחשת בזירה של הפוליטיקה של הייצוג ושל הפרשנות (Krumer-Nevo, 2012).

העמדה האפיסטמולוגית של עבודה סוציאלית מודעת-עונוי גורסת כי הידע המקצועי הינו מה שאני מכנה "ידע מבוסס קרבה", והוא נרכש באמצעות יחסים קרובים בין העובדים הסוציאליים לבין משתמשי השירותים. ידע מתוך קרבה מבוסס על התפיסה שהיחסים בין העובד הסוציאלי לבין משתמשי השירותים הם המרחב העיקרי שבו אמור להתפתח ידע. ידע זה אמור להתבסס על היכרות קרובה עם מציאות החיים הקונקרטיים של משתמשי השירותים, על כל המורכבות שיש בהם, אבל גם אמור לשים את המציאות הזו בתוך הקשר חברתי, כלומר בתוך הקשר של מבנים חברתיים של אי צדק המחוזק גם בהבניות חברתיות שלפיהן אנשים החיים בעוני הם בעלי בעיות מהותיות. לצד הבנת החיים הקונקרטיים, ידע מתוך קרבה מבקש להבין גם את מציאות החיים הרגשית, את סיפור החיים של הפונים את ההיגיון הפנימי של פעולותיהם, את חלומותיהם ואת הצרכים האישיים, היום-יומיים, שמנחים את התנהגותם. אפשר לאפיין ידע מתוך קרבה באמצעות התייחסות לשאלות: מהו תוכן הידע? איך נאסף הידע? וכיצד הוא מוצג?

לגבי השאלה מהו תוכן הידע, אפשר לומר כי ידע מתוך קרבה כולל פרטים לגבי המחסור וחוויות המחסור של משתמשי השירותים בשלושה מישורים: במישור המטריאלי החומרי (מה יש או אין באופן חומרי), במישור המבני (מהי הנגישות של משתמשי השירותים להזדמנויות חברתיות, לדוגמה: תעסוקה, השכלה, דיור, בריאות, בטחון אישי ופנאי) ובמישור הסימבולי (מהי החוויה הסובייקטיבית של משתמשי השירותים ביחס לאפליה, ניכור, אחרות וחוסר כבוד).

יתרה מזו, ידע מתוך קרבה כולל הבנה של נקודת המבט של משתמשי השירותים. תפיסה זו מבוססת על תיאוריית נקודת המבט (Harding, 2004), כלומר, הוא לוקח בחשבון שעוני, כמו חוויות אחרות של שוליות, יוצר נקודת מבט ייחודית על המציאות (קרומר-נבו, 2006).

ביחס לשאלה כיצד נאסף ידע מתוך קרבה, אפשר לומר כי הוא נאסף בתוך הקשר של יחסים עשירים ומגוונים בין העובד הסוציאלי לבין משתמשי השירותים. הוא אינו נאסף באמצעות דיווחים שטחיים של אנשי מקצוע אחרים או באמצעות היכרות קצרה עם משתמשי השירותים, אלא באמצעות היכרות רבת פנים ואינטראקציות מגוונות עם מציאות החיים ועם דרכי ההתמודדות של משתמשי השירותים.

זאת ועוד, ידע מתוך קרבה נאסף בהקשר של יחסי אמון. על בסיס האבחנה של ג'וסלסון וריקר (בתוך: Josselson, 2004) לגבי פרשנות של אמון לעומת פרשנות של חשד, אפשר לומר כי על עובדים סוציאליים מודעי-עוני מוטלת האחריות לבטוח במשתמשי השירותים ולהאמין כי הם אומרים את כל מה שהם יכולים לומר כדי לקבל עזרה. אין זה אומר כי הם אומרים תמיד את כל האמת או רק את האמת, אבל הם אומרים את מה שהם יכולים לומר בהקשר נתון של יחסים. תפקידו של העובד הסוציאלי הוא אם כן "לבדוק את המסרים השונים הנמצאים בטקסט ולתת 'קול' בדרכים שונות למשתתפים" (Josselson, 2004).

ביחס לשאלה כיצד מוצג ידע מתוך קרבה, אפשר לומר כי ידע כזה אינו משתמש בעגה מקצועית או בשפה מנכרת, אלא מיתרגם לשפה המבוססת על חייהם של משתמשי השירותים ומובנת להם. הכוונה היא לכך שנעשה מאמץ מכוון להימנע משימוש בשפה או במונחים מקצועיים, שבאופן טבעי אינם מובנים למשתמשי השירותים (ראו: וייס-גל ואחרים, 2012, כדוגמה ליצירת שפה שאינה מנכרת בדוח סוציאלי שכתבו במשותף העובדת הסוציאלית ומשתמשת השירותים).

ידע מתוך קרבה הוא חיוני כדי להבין את ההנעות, את ההתנהגות ואת ההעדפות של משתמשי שירותים, בעיקר מכיוון שהוא מגן מפני פרשנות לא נכונה שיכולה לנבוע מידע אחר. לדוגמה, אישה שביקשה סיוע לרכישת שולחן וכיסאות לפינת אוכל, סירבה להצעה של העובדת הסוציאלית לקבל ריהוט כזה מכיוון שהרגליים בריהוט המוצע היו עשויות מברזל והיא לא אהבה את מראן. העובדת הסוציאלית יכלה לפרש את הסיטואציה כתובענות מוגזמת ואי הכרת תודה של האישה או באופן טנטטיבי, כביטוי לכך שהאישה אינה חסרת אמצעים כפי שהיא מתארת את עצמה. שתי הפרשנויות הללו היו גורמות לעובדת הסוציאלית לחוש מנוכרת ומרוחקת מהאישה. רק לאחר זמן של עבודה משותפת והתפתחות היחסים חשפה האישה כי בעלה היה מכה אותה ואת ילדיהם באמצעות הרהיטים. הסירוב לקבל רהיטים עם רגלי ברזל נבע אם כן מהרצון להתגונן (ככל האפשר) מפני המכות. הסבר זה להעדפת רהיטי עץ לא היה עולה בדמיונה של העובדת הסוציאלית כל עוד יחסיה עם האישה לא היו קרובים מספיק, ולא נחשפה בהם המציאות הקונקרטית והרגשית של חייה, החסמים שעומדים בפניה והאתגרים שהיא מתמודדת איתם, על כל המורכבות והסתירות הטמונים בהם.

הבסיס האקסיוולוגי של עבודה סוציאלית מודעת-עונוי

העמדה האקסיוולוגית של הפרדיגמה מתייחסת לשאלה האתית: מהו טוב ומהו רע? בפרדיגמה השמרנית "טוב" מייצג ערכים של אחריות אישית, עצמאות ועבודה קשה. פעולתם של עובדים סוציאליים המבקשים לעצב את התנהגותם של אנשים החיים בעוני כדי שתתאים לערכים אלו, נעשית תוך כדי שמירה על גבולות מקצועיים ומרחק נאות שיאפשרו בחינה אובייקטיבית של משתמשי השירותים. בפרדיגמה המבנית-מערכתית ערכים של שוויון וצדק נתפסים כ"טוב". היישום של עמדה זו בפרקטיקה תבוא לידי ביטוי בפעולות המכוונות לשינוי מדיניות, שיעשו העובדים הסוציאליים עצמם עם משתמשי השירותים או ללא שיתופם. הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת-עונוי מדגישה אתיקה של מעורבות ושותפות (רוזנפלד, 1993), שבה עובדים סוציאליים מתייצבים לצידם של משתמשי השירותים ופועלים איתם יחד כדי להיאבק בעוני ובשוליות חברתית. הסולידריות בין עובדים סוציאליים לבין משתמשי השירותים במאבקם בעוני מכתיבה את ה"טוב". על פי תפיסה זו, ההיכרות הקרובה בין עובדים סוציאליים ומשתמשי שירותים היא עמדה אתית, בחירה מוסרית. עמדה זו עולה בקנה אחד עם העמדה האונטולוגית הרואה בעוני הפרה של זכויות אדם, ומזהה את אופני ההתנגדות לעוני של אנשים החווים אותו, וגם עם העמדה האפיסטמית, הקוראת לידע מתוך קרבה. אם אנשים החיים בעוני נאבקים בעוני כל חייהם ואינם מצליחים להביס אותו מכיוון שבמציאות של אי שוויון הם מתמודדים עם כוחות חזקים מהם בהרבה, הרי שהתפקיד של עובדים סוציאליים מודעת-עונוי הוא להיות עדים למאבקם ולחזק את כוחם באמצעות התייצבות לצידם. בדומה לתפקידו של סנגור, על העובדים הסוציאליים לשאוף שמשתמשי השירותים יראו בהם אנשי מקצוע המגייסים את כוחם החברתי הפריבילגי כדי להתייצב לצידם.

עמדה זו מאתגרת רבות מהנחות היסוד של הפרקטיקה המקובלת עם אנשים החיים בעוני, לדוגמה, את המקובל בטיפול בבקשות לסיוע חומרי, שהן לחם חוק של שגרת העבודה במחלקות לשירותים חברתיים (חזן אברמסון, 2014; Krumer-Nevo & Lev; Wiesel, 2005). משמעותה של עמדה זו הוא שעובדים סוציאליים מודעת-עונוי יעשו כל שביכולתם כדי לסייע למשתמשי השירותים לקבל את הסיוע החומרי שהם נזקקים לו, מתוך הבנה כי בקשותיהם מבטאות רצון לשפר את חייהם ולהקטין את השפעות העוני. מובן שלא בכל המקרים מתן משאבים חומריים הוא אפשרי, שכן המשאבים המצויים לרשות העובדים הסוציאליים הם מצומצמים, אולם במקרים אלה העמדה של התייצבות לצדם תוביל אותם להגיד לאישה שמבקשת שמיכה או אוכל לילדיה כי בכך שהיא באה לבקש סיוע היא אימא טובה, וכי מכיוון שהמשאבים הנדרשים אינם עומדים לרשותם הם יעשו יחד עם האישה כל מה שאפשר כדי לנסות להשיגם.

עמדה זו מאתגרת גם פרקטיקות אחרות המקובלות במחלקות לשירותים חברתיים. לדוגמה, הפרקטיקה הגורסת כי אסור לעובדת הסוציאלית להיות נוכחת בשעה שמפנים דיירים מדירתם מכוח חוק, בעקבות החזקה בדירה שהדיירים עושים על דעת עצמם ("פלישה"). ההסבר שקיבלתי ממנהלי מחלקות לשירותים חברתיים לעמדה זו הוא כי עצם הנוכחות של העובדת הסוציאלית במעשה הפיננסי מהווה תמיכה בפעולה של הפרת חוק ולכן היא אסורה על העובדים הסוציאליים. החלת נורמה כזו של איסור על נוכחות בעת פינוי אינה מביאה בחשבון כי במצב של פינוי, המשפחה נמצאת באירוע משברי וכי במרבית הפעמים אין לה כל תמיכה בעת האירוע. למעשה, נורמה זו משרתת תפיסה שהעובדים הסוציאליים הם נציגי החוק, תוך התעלמות מכך שעצם נוכחותו של עובד סוציאלי באירוע טעון שכזה, והיותו למעשה עד לפינוי, יכולה למתן את התנהגות המפנים ולדאוג שכבודה של המשפחה לא ייפגע יותר מן ההכרח (שימוש במעמד הפריבילגיה של העובדת הסוציאלית ביחס למפנים), וכן היא אינה מאפשרת מצב שבו עובדים סוציאליים יסייעו למשפחה בעת האירוע במילה טובה או בעצה. למעשה נורמה שכזו הופכת את העבודה הסוציאלית ממכשיר לעשיית צדק למכשיר של שיטור, מאמצעי חיזוק קול המוחלשים לאמצעי לדיכויים.

ואכן במקרים שונים העמדה של התייצבות לצד משתמשי השירותים כרוכה בנקיטת עמדה לגבי מקומו של המקצוע ביחס להתנהגויות של עבירה על החוק. דוגמאות נוספות יכולות להיות התמודדות עם השאלה: האם עובדת סוציאלית יכולה להסתיר בדיווחיה כי משתמשי השירותים עובדים בשעה שהיא יודעת שהם מקבלים הבטחת הכנסה? מהו תפקידה של העובדת הסוציאלית היודעת כי אישה שמדווחת לרשויות שהיא חדה-הורית מקיימת יחסי זוגיות? שאלות אלו הן שאלות הדורשות דיון נפרד, שיסתמך על מסורת הדיון בערכים ובאתיקה המקצועית בעבודה סוציאלית ואף על הדיונים בסוגיות דומות במשפטים. עם זאת, יש לזכור כי שגרת העבודה עם אנשים בעוני יוצרת הזדמנויות אין-ספור לעובדת הסוציאלית לבחור את המיקום שלה – לצד הפונה או לצד מערכות חברתיות המתנערות מאחריותן לעוני. אלה אינם מקרים קיצוניים, המחייבים הכרעות אתיות קשות, וגם במקרים השגרתיים הללו לא תמיד ננקטת עמדה של התייצבות לצד משתמשי השירותים.

התייצבות לצד משתמשי השירותים יכולה לבוא לידי ביטוי בכך שעובדים סוציאליים יסכימו עם משתמשי שירותים כאשר הם מצביעים על עוולות או חוסר צדק, או בכך שעובדים סוציאליים ישוחחו עם משתמשי השירותים על ההבניות החברתיות המנמיכות המעצבות את דמותם של אנשים בעוני בחברה ויחשפו את אותן הבניות חברתיות. התייצבות לצידם של אנשים בעוני יכולה לבוא לידי ביטוי גם באמצעות הגברת קולם כאשר הם מדברים על חלומותיהם, שאיפותיהם וצרכיהם מול סוכנים חברתיים שונים. בהקשר זה חשוב להבחין בהבדל בין פרקטיקה של הגברת קולם של משתמשי השירותים לבין פרקטיקה הקוראת להשמיע את קולם. ההנחה של עבודה

סוציאלית מודעת-עונית היא כי משתמשי השירותים משמיעים את קולם כל הזמן, באופן שגורתי. הבעיה היא שקולם אינו נשמע (Beresford, Green, Lister, & Woodward, 1999; Tardieu, 1999). תפקידם של עובדים סוציאליים מודעי-עונית הוא, אם כן, לא בהכרח לסייע למשתמשי השירותים בתהליך הפנימי של מציאת קולם והשמעתו, אלא לעזור לאנשי מקצוע ולאנשים בחברה הרחבה לשמוע את קולם של משתמשי השירותים (Beresford & Croft, 2004; Krumer-Nevo, 2005). אין משמעותה של עמדה זו כי על עובדים סוציאליים להסכים עם כל מה שמשתמשי השירותים אומרים או להצדיק כל התנהגות, ושיקולים מקצועיים יכולים בהחלט להוביל עובדים סוציאליים לומר למשתמשי השירותים כי אינם מסכימים איתם או כי הם סבורים שהם נוהגים בדרך שמזיקה להם או לאחרים. אבל אלו באים מתוך זווית ראייה של הכרה בכאב העומד בבסיס ההתנהגות (קרומר-נבו, 2006). באופן פרדוקסלי, דווקא העמדה של התייצבות לצד משתמשי השירותים מאפשרת לעובדים סוציאליים למתוח ביקורת על משתמשי שירותים, משום שהמשתמשים מאמינים כי העובדים הסוציאליים עושים זאת מתוך דאגה ואכפתיות, וכן משום שהיחסים שהתפתחו ביניהם מושתתים על אופן הדדי.

לפני שאעבור להצגת הבסיס המתודולוגי הפרקטי של הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת-עונית, אסכם ואדגים את שלושת הבסיסים – האונטולוגי, האפיסטמולוגי והאקסיוולוגי – כדי להצביע על השינוי שמציעה הפרדיגמה להגדרת מטרות העבודה המקצועית. במקום להגדיר כמטרה את השינוי בעמדות או בהתנהגות של משתמשי שירותים, מטרת העבודה המשותפת היא לשנות את מצבם בחברה. במקום לייצג את נקודת המבט של החברה המאשימה את העניים בעוניהם ומצביע על ליקוייהם התפקודיים, עובדים סוציאליים מודעי-עונית ייצגו את הפרספקטיבה ואת הידע של אנשים החיים בעוני ביחס למוסדות ולארגונים החברתיים וביחס להבניות החברתיות על עונית וישמיעו את קולם.

כדוגמה אנתח פרקטיקה שגורה בחלק מהמחלקות לשירותים חברתיים. כוחה של הדוגמה שהיא פשוטה ויום-יומית, בנלית ומינורית. היא אינה עוסקת בנושאים שניצבים במוקד של ויכוחים מקצועיים ושממד הכוח בהפעלתם הוא ברור יותר לעין. מטרת הבחירה בדוגמה "פשוטה" כל כך היא להצביע על התרומה של הניתוח הפרדיגמטי לכלל המגוון של הפרקטיקות הנקוטות בשירותי הרווחה בעבודה עם אנשים בעוני, ולכוח שלה להציע פרקטיקות חלופיות.

הדוגמה שאתמקד בה היא הדרישה המוטלת על עובד סוציאלי בחלק מהמחלקות לשירותים חברתיים לבקש דוח מבית הספר שבו לומדים הילדים כדי לאמת את דבריה של אם, המבקשת סיוע ברכישת ביגוד לילדים. מטרת הליך בירוקרטי זה היא להגן על העובד הסוציאלי ועל המשאבים המצומצמים שבידו מפני משתמשי שירותים, העלולים להשתמש לרעה במשאבים אלה. ניתוח של הבסיס האונטולוגי של הליך בירוקרטי זה

יצביע על כך שהוא מבוסס על הנחה שאנשים החיים בעוני עלולים לשקר או לנצל את המערכת, ושהם יעשו כל שביכולתם כדי לקבל משאבים גם אם אינם זכאים להם. הבסיס האפיסטמולוגי של הליך זה מכוון לכך שהעובד הסוציאלי אמור לסמוך על חוות דעתו של איש מקצוע אחר (במקרה זה המורה), אף על פי שאינו מכיר אותו, יותר מאשר על המידע שמספקת המשפחה עצמה, והידע שהוא עצמו צבר באמצעות היחסים עם המשפחה. ניתוח הבסיס האקסיוולוגי של הליך זה מצביע על כך שהעובד הסוציאלי והמשפחה נמצאים משני צידי המתרס. על פי תפיסה זו, המשפחה רוצה משהו מהעובד הסוציאלי, והוא צריך להגן על עצמו ועל המשאבים העומדים לרשותו מפניה. זאת במקום התפיסה שלפיה המשפחה רוצה שהעובד הסוציאלי יעזור לה להשיג ביגוד שנחוץ לילדיה כחלק מן המאבק של המשפחה בעוני ובהדרה חברתית.

פרקטיקה מודעת-עוני בעבודה סוציאלית

בכל פרדיגמה, המתודולוגיה היא התשובה לשאלות: מה עלינו לעשות? ואיך עלינו לעשות זאת? בהקשר שלנו, השאלה הנשאלת היא: מהן ההשלכות של העמדות האונטולוגיות, האפיסטמולוגיות והאקסיוולוגיות על הפרקטיקה המקצועית בעבודה סוציאלית עם אנשים החיים בעוני?

במאמר זה אוכל לשרטט רק את קווי המתאר של פרקטיקה מודעת-עוני, שכן דיון מפורט יותר הכולל דוגמאות ראוי למאמר נפרד. פרקטיקה מודעת-עוני עושה שימוש בכל האסטרטגיות והמימוניות המקצועיות המיטיבות הידועות. ייחודה של הפרקטיקה בכך שהיא משלבת אסטרטגיות פעולה שנחשבות למסורתיות עם אסטרטגיות ביקורתיות, וכן משלבת בין אסטרטגיות ברמת המאקרו לאסטרטגיות ברמת המיקרו ובין אסטרטגיות קהילתיות ופרטניות. מה שמניע את השיקולים המקצועיים בנוגע לבחירה באסטרטגיה מסוימת הוא הרצון להיטיב את מצבם של פרטים ולהתנגד לסטטוס קוו הקיים ביחס לאנשים בעוני. מכיוון שהפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת-עוני רואה את מצבם של פרטים כתלוי באופן מהותי בהקשר החברתי שבו הם נמצאים, הקשר שקובעים המוסדות והמבנים החברתיים והן ההבניות החברתיות, הרי שהפרקטיקה המבקשת לשפר את מצבם של פרטים כרוכה בהכרח בשינוי חברתי. בהקשר זה, שינוי חברתי יכול להיות מושג בדרכים רבות וברמות התערבות שונות. רמת המדיניות היא זירה מקובלת למי שמבקשים שינוי חברתי. ואכן, פרקטיקה מודעת-עוני תבקש לבסס שינוי ברמת המדיניות המקומית או הארצית, לדוגמה באמצעות פרקטיקת מדיניות המכוונת להביא לשינוי בהקצאת משאבים ציבוריים (וייס-גל וגל, 2011). בד בבד, שינוי חברתי יכול להתקיים גם ברמת המודעות העצמית והקהילתית של משתמשי השירותים. ברוח משנתו של פריירה (1981), פרקטיקה מודעת-עוני תכוון להגביר את מודעותם של משתמשי שירותים למצבים החברתיים של אי שוויון,

העומדים בבסיס מצוקתם האישית. דוגמאות מן הפרקטיקה מעידות כי הבנת מצבם באמצעות מונחים של ביקורת חברתית ולא באמצעות מונחים אישיים פתולוגיים, יכולה לשחרר את משתמשי השירותים מתחושת האשם או הכישלון, ולאפשר להם להגביר את מאבקם במצוקה (דוגמאות לפרקטיקה המבוססת על פיתוח תודעה ביקורתית חברתית בקרב משתמשי שירותים: קרומר-נבו וקומס, 2012; Watts, Griffith & Abdul-Adil, 1999). באופן פרדוקסלי דווקא הניסיון של עובדים סוציאליים לגרום לאנשים החיים בעוני להכיר בטעויות שעשו במהלך חייהם, שהובילו אותם כביכול לעוניים, מביא לניכור ביניהם, בשעה שזעם וביקורת חברתית יכולים ליצור שותפות כנגד העוני כאויב משותף והתמודדות אקטיבית מולו.

זירה נוספת של שינוי חברתי היא הזירה של מאבק לשינוי המודעות החברתית של אנשי מקצוע או של כלל החברה למצבי העוני, ולשינוי ההבניות החברתיות לגבי אנשים החיים בעוני (דורון, 2008). אפשר לראות במיזם של סטודנטים בתוכנית ההכשרה דוגמה לפרקטיקה כזו. במסגרת המיזם הציעו הסטודנטים למשפחות שעבדו איתן באופן פרטני להקים קבוצה, שמטרתה לא נקבעו מראש. המטרה היחידה שהייתה ברורה בשלב הראשון היא כי הקבוצה תחפש נושא משותף שבו היא מבקשת לעשות שינוי ותפעל להשגת השינוי. הקבוצה נפגשה כחצי שנה בקביעות ובמהלכה הסתבר, כי למרות ההתמודדות של כל המשפחות עם קשיים כלכליים ניכרים, הצורך המשותף שעליו החליטו לעבוד יחד הוא הצורך ביציאה לנופש משפחתי. הם חשו כי בקשה כזו אינה נתפסת כלגיטימית בעיני עובדים סוציאליים, ולכן אינם יכולים להביע אותה בפניהם. הם חשו גם כי בקשה כזו אינה לגיטימית בעיני אחרים, שכן אנשים החיים בעוני ואינם יכולים לספק את צורכיהם בעצמם, אמורים להסתפק בקיום מינימלי, הישרדותי בלבד. הסטודנטים הבינו את הרצון בחופשה משפחתית כרצון להיות כמו כולם, כביטוי של התנגדות להסתפקות בקיום מינימלי, שהיא מקור של כוח ושל יכולת לחלום ולקוות לחיים טובים יותר וביטוי של הרצון להגדלת ההון הסימבולי. הם יצאו עם המשפחות למאבק למען יציאה לחופשה. הדבר החשוב לענייננו הוא שפעולתם כללה לא רק ניסיון להשיג את המשאבים הכספיים כדי לצאת לחופשה. בנוסף לצוות שעסק בגיוס משאבים ובהפיכתו של החלום המשותף למציאות, הוקם "צוות מודעות" שמטרתו הייתה לעורר מודעות בקרב קובעי מדיניות מקומית בדבר הצורך בנופש של כלל המשפחות החיות בעוני. מובן, שעקרון השותפות (רוזנפלד, 1993), עיקרון מרכזי נוסף בעבודה סוציאלית מודעת-עונוי, הביא לכך שכל אחד משני הצוותים הורכב מסטודנטים וממשפחות יחד. ברוח משימתו של צוות המודעות קראו למיזם כולו "נופש לנפש". פעולה זו מבוססת על ניתוח ביקורתי חברתי שרואה בהבניות החברתיות על עוני גורם של דיכוי, המגביל את חלומותיהם של משתמשי השירותים וגורם לפגיעה קשה בדימוי העצמי ובחוויה העצמית, ומבין את הצורך בשינוי ההבניות החברתיות בנוגע-עונוי (דורון, 2008). (ואכן בפגישות שקיימו עם מנהלי שירותי רווחה נתקלו

הסטודנטים והמשפחות גם בהתנגדות, שהביאה לדיון עקרוני בדבר הלגיטימיות של הבקשה. הבקשה זכתה בסופו של דבר למימוש). אפשר לראות בדוגמה זו המחשה של עקרון נוסף של פרקטיקה מודעת-עוני והוא השילוב של פרקטיקות ברמת המיקרו עם פרקטיקות ברמת המאקרו, כמו סגור חברתי, פרקטיקת מדיניות ופיתוח קהילתי.

זירה נוספת של שינוי חברתי היא זירת הטיפול הפרטני. הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת-עוני מאפשרת לראות בזירה הבין-אישית של מפגש בין עובדת סוציאלית לאנשים החיים בעוני זירה מרכזית של שינוי חברתי. עבודה באמצעות שותפות, התייצבות לצד משתמשי השירותים, אמון וקרבה, לצד דרכי פעולה המבוססות על הפרקטיקה המסורתית המיטיבה של העבודה הסוציאלית, כמו אמפתיה, יישוג, העצמה, תיווך, סגור ופרקטיקות של מיצוי זכויות, יאפשרו לעובדים הסוציאליים ולמשתמשי השירותים ליצור ביניהם מפגש בטוח ומגן, משוחרר מכבלי ההבניות החברתיות הרואות באנשים בעוני אנשים מסוג נחות. הנקודה האחרונה היא נקודה חשובה. השחרור מההבניות החברתיות משמעו שמדובר במפגש אנושי, שאינו נשען רק על אמפתיה אלא על הבנה פוליטית של עוני כנחיתות בשדה של יחסי כוח. במובן זה, המפגש הבין-אישית הוא מפגש בין שני אנשים שונים במעמדם ובניסיון חייהם אך שווים בזכויותיהם וברצונם במימוש עצמי; מפגש שבו יכולים אנשים החיים בעוני לשותף אחרים בכאבם על הזדמנויות החיים שנגזלו מהם, על חוויות יום-יומיות של העדר כוח או של מיקרו-אגרסיות, ועל תסכולם וזעמם.

אפשר למצוא דמיון בין פרקטיקה מודעת-עוני לפרקטיקות אחרות שהתפתחו בעבודה סוציאלית ביקורתית (Fook, 2003), עבודה סוציאלית אנטי-דכאנית (Baines, 2011), עבודה סוציאלית פוסט-מודרנית (Ungar, 2004), עבודה סוציאלית למען זכויות (Ife, 2012) ועבודה סוציאלית פמיניסטית (Dominelli, 2002). השוואה מפורטת בין הגישות השונות אינה אפשרית במסגרת מאמר זה, אך חשוב לומר כי הבחנה מכרעת בין פרקטיקה מודעת-עוני לבין מסורות ההתערבות והטיפול הביקורתיות האחרות הוא הדגש על עוני כמצב של אי שוויון מבני ושל דיכוי סימבולי, והחקר המתמשך של האופנים שבהם אלו משפיעים על חיי היומ-יום של פרטים ומושפעים מהם. יתרה מזו, בדיקה רפלקסיבית מתמשכת של העמדות האונטולוגיות, האפיסטמולוגיות והאקסילוגיות, המלווה כל צומת של החלטה בנוגע לצורות הספציפיות שבהן הפרקטיקה תבוא לידי ביטוי, מקנה לפרקטיקה משמעויות חדשות מחד גיסא ומפרה אסטרטגיות פעולה חדשניות מאידך גיסא.

סיכום

מאמר זה מציג את הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת-עוני כפרדיגמה חדשה בעבודה סוציאלית, המתכתבת עם התפתחויות עכשוויות בידע על אודות עוני וכן עם

התפתחויות עכשוויות בעבודה סוציאלית בדמות עבודה סוציאלית ביקורתית. ייחודה של הפרדיגמה בכך שהיא מהווה מסגרת הכורכת יחד ידע תיאורטי, ערכים ופרקטיקה, ועומדת על הקשרים ביניהם. אף על פי שבמאמר זה מודגמת הפרדיגמה על פרקטיקה המתקיימת במחלקות לשירותים חברתיים, היא רלוונטית לאנשי מקצוע העובדים עם אנשים בעוני במגוון רחב של שירותי רווחה, כמו שירותי בריאות כללית, בריאות הנפש, תקוה, שירותים לילדים בסיכון ומסגרות חוץ-ביתיות.

זאת ועוד, הפרדיגמה המוצעת מבקשת לערער על הפיצול ההיסטורי בין עבודה סוציאלית פרטנית, אשר התבססה לאורך ההיסטוריה של המקצוע על עמדות אינדיווידואליות ושמרניות, לבין מחויבות לשינוי חברתי בהקשר של עוני. באופן היסטורי נראה כי מי שבוחרים לעסוק בפרקטיקה פרטנית, אינם מתעניינים או אינם עוסקים בשינוי חברתי, ולכן גם אינם עוסקים בעוני כבעיה חברתית, אלא אך ורק בפתולוגיות האישיות והמשפחתיות המתקיימות בהקשר של עוני. מאמר זה מציג את האפשרות לקיים פרקטיקה פרטנית המבוססת על ניתוח ביקורתי ועושה שימוש בתיאוריות ביקורתיות כדי לבסס את המפגש הבינ-אישי לא רק על בסיס הומניסטי אלא גם על שאיפה לשינוי חברתי, תוך כדי שימוש במגוון רחב של אסטרטגיות התערבות – פרטניות, קבוצתיות וקהילתיות. השאלה המכרעת אינה מהי האסטרטגיה שהופעלה, אלא מהו ההקשר התיאורטי, האתי והמתודולוגי שבתוכו היא מתקיימת. תפקידם הדואלי של עובדים סוציאליים כמשרתי ציבור מוחלש מקשה עליהם פעמים רבות למקם את הפרקטיקות שלהם בתוך הקשר כזה. בנוסף, המדיניות הכלכלית החברתית הניאו-ליברלית המקריבה את האנשים החיים בעוני בהבטחה לצמיחה כלכלית, והמדיניות של הניהול הציבורי החדש, שהתמקדותו בהישגים ובתוצאות מביאה להזנחת הרכיב הערכי של הפרקטיקה, מעגנות את הלגיטימציה שלהן באמצעות אינדיווידואליזציה של המצוקות הקשורות בעוני, והפיכת אנשים החיים בעוני ל"אחרים", נחותים מהותית. הפרדיגמה המוצעת כאן היא קריאת תיגר על המגמות הללו, קריאה לעובדים סוציאליים לאמץ עמדה המתנגדת לעוני, המבוססת על חבירה לאנשים החיים בעוני ועל יצירת דרכים חדשות לפרקטיקה.

מקורות

- דוח הוועדה למלחמה בעוני בישראל (יוני 2014). מוגש לח"כ מאיר כהן, שר הרווחה והשירותים החברתיים. אוחר ביום 25.10.2014 http://media.wix.com/ugd/520601_ce03256935964d1aaad2cf9300903d52.pdf
- דורון, א. (2008). העניים כ"אחר" – עוני בישראל בשנות האלפיים. בטחון סוציאלי, 77, 9–28.
- וייס-גל, ע. וגל, ג. (2011). פרקטיקת מדיניות בעבודה סוציאלית. ירושלים: מאגנס.
- וייס-גל, ע., לוי, ל. וקרומר-נבו, מ. (2012). המבקר, המבוקר והביקורת: התבוננות בדו"ח סוציאלי ביקורתי בעבודה סוציאלית. בטחון סוציאלי, 95, 89–110.

מיכל קרומר-נבו

- חזן אברמסון, ש. (2014). תהליכי קבלת החלטות וחיפוש מידע של עובדים סוציאליים במחלקות לשירותים חברתיים באשר לתמיכה כלכלית במשפחות. *מידעו"ס*, 71, 10–17.
- מילס, ש. (2005). *מישל פוקו. תל-אביב: רסלינג*.
- פריירה, פ. (1981). *פדגוגיה של מדוכאים. תל-אביב: מפרש*.
- קרומר-נבו, מ. (2006). *נשים בעוני: סיפורי חיים: מגדר, כאב, התנגדות. תל-אביב: סדרת מגדרים, הוצאת הקיבוץ המאוחד*.
- קרומר-נבו, מ., וייס-גל, ע. ומוניקנדס, מ. (2008). עבודה סוציאלית מודעת לעוני: מסגרת קונספטואלית להכשרה מקצועית. *חברה ורווחה*, כח(2-3), 177–202.
- קרומר-נבו, מ., וייס-גל, ע., ולוין, ל. (2010). *בחיפוש אחר עבודה סוציאלית מודעת לעוני: ניתוח שיח של תיאורי תפקיד. חברה ורווחה*, ל(2), 213–238.
- קרומר-נבו, מ. וקומס, מ. (2012). *מודל לעבודה סוציאלית פמיניסטית עם נערות. חברה ורווחה*, לב(3), 347–374.
- רוזנפלד, י. (1993). *שותפות: קיום לפיתוח פרקטיקה של עבודה סוציאלית עם אוכלוסיות מובטות. חברה ורווחה*, יג(3), 225–236.
- Anastas, J. W. (2012). From scientism to science: How contemporary epistemology can inform practice research. *Clinical Social Work Journal*, 40, 157–165. doi: 10.1007/s10615-012-0388-z
- Auletta, K. (1982). *The underclass*. New York, NY: Random House.
- Baines, D. (Ed.). (2011). *Doing anti-oppressive practice: Social justice social work*. Winnipeg, Manitoba, Canada: Fernwood.
- Bell, K. (2012). Towards a post-conventional philosophical base for social work. *British Journal of Social Work*, 42, 408–423. doi: 10.1093/bjsw/bcr073
- Beresford, P., & Croft, S. (2004). Service users and practitioners reunited: The key component for social work reform. *British Journal of Social Work*, 34, 53–68. doi: 10.1093/bjsw/bch005
- Beresford, P., Green, D., Lister, R., & Woodward, K. (1999). *Poverty first hand! Poor people speak for themselves*. London, England: Child Poverty Action Group.
- Blank, M. R. (1997). *It takes a nation: A new agenda for fighting poverty*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Bond, M. (1999). Placing poverty on the agenda of a primary health care team: An evaluation of an action research project. *Health & Social Care in the Community*, 7, 9–16. doi: 10.1046/j.1365-2524.1999.00150.x
- Bourdieu, P. (1989). Social space and symbolic power. *Sociological Theory*, 7, 14–25. doi: 10.2307/202060
- Brooks-Gunn, J., Duncan, G. J., & Maritato, N. (1997). Poor families, poor outcomes: The well-being of children and youth. In J. G. Duncan & J. Brooks-Gunn (Eds.), *Consequences of growing up poor* (pp. 1–17). New York, NY: Russell Sage Foundation.
- Bullock, H. E. (2004). From the front lines of welfare reform: An analysis of social worker and welfare recipient attitudes. *The Journal of Social Psychology*, 144, 571–590. doi: 10.3200/SOCP.144.6.571-590
- Chambon, A. (2013). Recognizing the other, understanding the other: A brief history of social work and otherness. *Nordic Social Work Research*, 3, 120–129. doi: 10.1080/2156857X.2013.835137

- Chubb, E. J., & Moe, M. T. (1996). Politics, markets, and equality in schools, In R. Michael (Ed.), *Reducing poverty in America: Views and approaches* (pp. 121–153). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Cowger, C. D. (1994). Assessing client strengths: Clinical assessment for client empowerment. *Social Work, 39*, 262–268. doi: 10.1093/sw/39.3.262
- Darling, N., & Steinberg, L. (1997). Community influences on adolescent achievement and deviance. In J. G. Duncan, J. L. Aber, & J. Brooks-Gunn (Eds.), *Neighborhood poverty: Policy implication in studying neighborhoods* (pp. 120–131). New York, NY: Russell Sage Foundation.
- Davis, A., & Wainwright, S. (2005). Combating poverty and social exclusion: Implications for social work. *Social Work Education, 24*, 259–273. doi: 10.1080/02615470500050453
- Deka, A. (2012). Local and global poverty: Insights using a rights-based approach. *Advances in Social Work, 13*, 471–483.
- Dominelli, L. (2002). *Feminist social work theory and practice*. Basingstoke, England: Palgrave Macmillan.
- Fook, J. (2003). Critical social work: The current issues. *Qualitative Social Work, 2*, 123–130. doi: 10.1177/1473325003002002001
- Foucault, M. (1986). Polemics, politics and problematizations: An interview. In P. Rabinow *The Foucault reader* (pp. 381–390). London, England: Penguin.
- Gans, J. H. (1995). *The war against the poor: The underclass and antipoverty policy*. New York, NY: Basic Books.
- Gray, M., & Schubert, L. (2013). Knowing what we know about knowledge in social work: The search for a comprehensive model of knowledge production. *International Journal of Social Welfare, 22*, 334–346. doi: 10.1111/ijsw.12013
- Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (1994). Competing paradigms in qualitative research. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 105–117). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Harding, S. (2004). Introduction: Standpoint theory as a site of political, philosophic and scientific debate. In S. Harding (Ed.), *The feminist standpoint theory reader: Intellectual and political controversies* (pp. 1–15). London, England: Routledge.
- Heron, J., & Reason, P. (1997). A participatory inquiry paradigm. *Qualitative Inquiry, 3*, 274–294.
- Herrnstein, R. J., & Murray, C. (1994). *Bell curve: Intelligence and class structure in American life*. New York, NY: Free Press.
- Ife, J. (2005). What is critical social work? In S. Hick, J. Fook, & R. Pozzuto (Eds.), *Social work: A critical turn* (pp. 3–8). Toronto, Ontario: Thompson.
- Ife, J. (2012). *Human rights and social work: Towards rights-based practice*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Imre, R. W. (1984). The nature of knowledge in social work. *Social Work, 29*, 41–45. doi: 10.1093/sw/29.1.41
- Josselson, R. (2004). The hermeneutics of faith and the hermeneutics of suspicion. *Narrative Inquiry, 14*, 1–28. doi: 10.1075/ni.14.1.01jos
- Kalleberg, A., Reskin, B., & Hudson, K. (2000). Bad jobs in America: Standard and nonstandard employment relations and job quality in the United States. *American*

- Sociological Review* 65, 256–278. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/2657440>
- Khun, T. S. (1970). *The structure of scientific revolutions* (2nd ed.). Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Kincheloe, J. L. (2005). *Critical constructivism primer*. New York, NY: Peter Lang.
- Krumer-Nevo, M. (2005). Listening to “life knowledge”: A new research direction in poverty studies. *International Journal of Social Welfare*, 14, 99–106. doi: 10.1111/j.1369-6866.2005.00346.x
- Krumer-Nevo, M. (2012). Researching against othering. In N. K. Denzin & M. Giordina (Eds.), *Qualitative inquiry and the politics of advocacy* (pp. 185–204). Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- Krumer-Nevo, M., & Lev-Wiesel, R. (2005). Attitudes of social work students toward clients with basic needs. *Journal of Social Work Education*, 41, 545–556. doi: 10.5175/JSWE.2005.200303137
- Lewis, O. (1966). *La vida: A Puerto-Rican family in the culture of poverty – San Juan and New York*. New York, NY: Random House.
- Lister, R. (2004). *Poverty*. Oxford, UK: Polity Press.
- O'Connor, A. (2009). *Poverty knowledge: Social science, social policy, and the poor in twentieth-century US history*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Parton, N. (2000). Some thoughts on the relationship between theory and practice in and for social work. *British Journal of Social Work*, 30, 449–463. doi: 10.1093/bjsw/30.4.449
- Parton, N., & O'Byrne, P. (2000). What do we mean by constructive social work? In N. Parton & P. O'Byrne (Eds.), *Constructive social work: Towards a new practice* (pp. 6–26). New York, NY: St. Martin's Press.
- Peters, H. E., & Mullis, C. N. (1997). The role of family income and sources of income in adolescent achievement. In J. G. Duncan & J. Brooks-Gunn (Eds.), *Consequences of growing up poor* (pp. 340–381). New York, NY: Russell Sage Foundation.
- Petersén, A. C., & Olsson, J. I. (2014). Calling evidence-based practice into question: Acknowledging phronetic knowledge in social work. *British Journal of Social Work*. Advance online publication. doi:10.1093/bjsw/bcu020
- Pierce, C. (1970). Offensive mechanisms. In F. B. Barbour (Ed.), *The black seventies* (pp. 265–282). Boston, MA: Porter Sargent Publisher.
- Quigley, P. W. (2003). *Ending poverty as we know it*. Philadelphia, PA: Temple University Press.
- Rank, M. R. (2005). *One nation, underprivileged: Why American poverty affects us all*. New York, NY: Oxford University Press.
- Rossiter, A. B. (1996). A perspective on critical social work. *Journal of Progressive Human Services*, 7(2), 23–41. doi: 10.1300/J059v07n02_03
- Rossiter, A. (2011). Unsettled social work: The challenge of Levinas's ethics. *British Journal of Social Work*, 41, 980–995. doi: 10.1093/bjsw/bcr004
- Sheppard, M. (1995). Social work, social science and practice wisdom. *British Journal of Social Work*, 25, 265–293. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23709773>
- Sheppard, M. (1998). Practice validity, reflexivity and knowledge for social work. *British Journal of Social Work*, 28, 763–781. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23714862>

- Sheppard, M., Newstead, S., Di Caccavo, A., & Ryan, K. (2000). Reflexivity and the development of process knowledge in social work: A classification and empirical study. *British Journal of Social Work, 30*, 265–488. doi: 10.1093/bjsw/30.4.465
- Strier, R., & Binyamin, S. (2010). Developing anti-oppressive services for the poor: A theoretical and organisational rationale. *British Journal of Social Work, 40*, 1908–1926. doi: 10.1093/bjsw/bcp122
- Tardieu, B. (1999). Building a partnership with "fourth world families": The severely poor as leaders. In A. Ben Arieh & Y. Zionit (Eds.), *Children in Israel on the threshold of the new millennium*. Jerusalem, Israel: National Children's Welfare Council and Ashalim.
- Tobin, J. (1994). Poverty in relation to macroeconomic trends, cycles, and policies. In H. S. Danzinger, D. G. Sandefur, & H. D. Weinberg (Eds.), *Confronting poverty: Prescriptions for change* (pp. 146–167). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Trevithick, P. (2008). Revisiting the knowledge base of social work: A framework for practice. *British Journal of Social Work, 38*, 1212–1237. doi: 10.1093/bjsw/bcm026
- Trinder, L. (1996). Social work research: The state of the art (or science). *Child & Family Social Work, 1*, 233–242. doi: 10.1111/j.1365-2206.1996.tb00029.x
- Tsalach, C. (2013). Between silence and speech: Autoethnography as an otherness-resisting practice. *Qualitative Inquiry, 19*, 71–80. doi: 10.1177/1077800412462986
- Ungar, M. (2004). Surviving as a postmodern social worker: Two p's and three r's of direct practice. *Social Work, 49*, 488–496. doi: 10.1093/sw/49.3.488
- United Nations, Human Rights, Office of the High Commissioner for Human Rights (2012). The guiding principles on extreme poverty and human rights. Retrieved from <http://www.ohchr.org/EN/Issues/Poverty/Pages/DGPIIntroduction.aspx>
- Watts, R. J., Griffith, D. M., & Abdul-Adil, J. (1999). Sociopolitical development as an antidote for oppression-theory and action. *American Journal of Community Psychology, 27*, 255–271. doi:10.1023/A:1022839818873
- Wilson, J. W. (1987). *The truly disadvantaged: The inner city, the underclass, and public policy*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Wilson, J. W. (1996). *When work disappears: The world of the new urban poor*. New York, NY: Alfred A. Knopf.
- Zeytinoglu, I. U., & Muteshi, J. K. (2000). Gender, race and class dimensions of nonstandard work. *Relations Industrielles/ Industrial Relations, 55*, 133–167. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23078116>

